

**Gözəl Valeh qızı Tağısoy**  
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və  
İncəsənət Universitetinin doktorantı  
E-mail: mubariz\_suleymanli@yahoo.com

## ORTAQ TÜRK DİLİ İDEYASINA TARİXİ-KULTUROLOJİ BAXIŞ

**Açar sözlər:** mədəniyyət, millət, ortaq türk dili, İsmayıl Qaspiralı, Türk Dünyası

**Ключевые слова:** культура, национальность, общий тюркский язык, Исмаил Каспиралы, тюркский мир

**Key words:** culture, nation, common Turkish language, Ismail Gaspirali, Turkish World

Dil birliyini milli dəyərlərin əsas amili saymış, həyatlarını türk xalqlarının mədəni tərəqqisi uğrunda mübarizəyə həsr etmiş ziyalılar türk millətinin milli ideallar ətrafında birləşməsinə mənəvi-ruhi birliyin vacib və mühüm şərt olduğunu vurğulamışlar. Tarixi təcrübə də bizə öyrədir ki, milləti meydana gətirən ünsürlər içərisində mədəni ortaqlıq çox əhəmiyyətlidir. Bu mənada türk mədəniyyəti keçmiş nəsillərin milli varlığının, maddi və mənəvi irsinin yaratdığı ortaq bir dəyərlər toplusudur. Tədqiqatçılar bu topluda dili milli birliyin və milli mədəniyyətin ən davamlı daşıyıcısı kimi təqdim edirlər. Onlar dilə nəinki mədəniyyətin tərkib hissəsi, hətta məxsus olduğu millətin əsas daşıyıcısı kimi yanaşırlar. Ona görə də dilə milliyyətin təyininə mühüm bir faktor kimi baxıldığı üçün çox vaxt dil və millət anlayışları eyni mənada anlaşılır. Cəmaləddin Əfqani yazırdı ki, “Millətin ayrı-ayrı təbəqələrinin ifadə və istifadəsi üçün möhtac olduğu bütün termin və kəlmələri ahəngdarlıqla təmin edə bilməyən dil o millətin fərdlərini ayrılıqdan, pərakəndəlikdən qurtarıb onların birliyini yarıda bilməz. Çünki, digər millətlərlə qonşu kimi yaşayan, aralarında möhkəm qarşılıqlı əlaqə və mübadilə olan bir millət, öz cəmiyyətinin möhkəm əsaslarını təşkil edən bütün təbəqələrə malik olmadıqca heç vaxt öz milliliyini, məziyyət və hüquqlarını qoruyub saxlaya bilməz” (1, s.11). Türk “dil və kultür birliyi” ideyasını təbliğ etmiş ziyalılar da ayrı-ayrı coğrafiyalarda məskunlaşmış türk xalqlarının dillərini böyük və vahid türk dilinin bir qolu hesab etmişlər. O cümlədən, belə bir qənaətə gəlmişlər ki, bu konsepsiyaya görə Azərbaycan dilinin tarixinin yalnız türk dilinin tarixi ilə bircə dərk və tədqiq edilməsi elmi sayıla bilər.

Ş.C.Əfqaniyə görə “millətdən kənarda səadət yoxdur, dilsiz də millət ola bilməz. Əgər dil millətin bütün sənət və peşə sahiblərinin ünsiyyəti və istifadəsi üçün lazımı ehtiyacı təmin etmirsə, onu dil adlandırmaq olmaz” (1, s.11-12). İ.Qaspiralı da bu qənaətdədir ki, “dilsiz adam nə isə, ədəbi və ümumi dili olmayan millət də tamamən eynidir” (2, s.12). Dilin milli varlığın mühafizəsindəki roluna dair zəngin elmi-nəzəri irs qoyub getmiş azərbaycanlı mütəfəkkir-

lərin də gəldikləri nəticə budur ki, dil hər bir milli mədəniyyətin canı və cövhəri, ən mühüm və davamlı daşıyıcısıdır. Bir millətin tarixində ən sağlam və dəyişməyən ünsürün dil olması, dilin əslini dəyişdirmədən inkişaf etməsi qənaətinə gələn Ə.Ağaoğlu “Üç mədəniyyət” əsərində yazır: “Əcəba bir millətdə dəyişməyən, ölümsüz, müqəddər bir özəllik, bir özlük vardırmi?” – sualını cavablandırarkən mədəniyyətin heç bir ünsürünün, o cümlədən dinin də dəyişməz olmadığını bildirir: “Tarixində dinini ən azı iki kərə dəyişməyən hansı millət vardır?” (3, s.14). M.Ə.Rəsulzadəyə görə də “dil bir nöqtəyi-nəzərdən həmən millət deməkdir”. “Dil millətin böyük bir hissəsidir. ...zahiri və batinidir. Millətləri bir-birindən ayıran ən böyük əlamət məhz bu dil damğasıdır”, “Milliyyətin ümdə rüknünü təşkil edən şey dildir. ...Dil milliyyətin hamısını təşkil etməsə də, yüzdə doxsanını vücuda gətirən böyük bir amildir” (4, s.476-479).

Əsərlərindən örnəklərə müraciət etdiyimiz ziyalıların mövzuya dair ortaq düşüncələri bundan ibarətdir ki, dil, mədəniyyət ünsürü olaraq milli birliyi saxlayır və milli həyatı mühafizə edərkən bu vəzifələrə xidmət edir. Dolayısı ilə dil milli damğası ən bəlli, aydın olan mədəniyyət ünsürüdür. Dil hər millətin düşüncə tərzini, düşüncə sistemini, fəlsəfəsini əks etdirir. Hər millətin fəlsəfəsi dilinin içindədir. Dil fərdlər və nəsillər arasında sosial qohumluq bağıdır. Bu mənada dil fərdlər arasında olduğu kimi, nəsillər arasında da milli bütünlüyü, kültür birliyini təmin edir. Dil milli hafizənin, milli xatirələrin, duyğu və düşüncələrin, bütün maddi və mənəvi dəyərlərin müştərək xəzinəsidir, keçmişdən gələcəyə yüksələn millət həyatının davamlı körpü və nərdivanıdır (5, s.6).

Ümumtürk ədəbi dilinin yaradılması ideyasına gəldikdə isə deməliyik ki, bu təşəbbüs türk birliyi ideyası kimi başlanğıcını XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindən götürür. Dilin milli birlikdə oynadığı rolu dərk edən ziyalılar hələ XIX əsrin sonunda milliyyətçilik, türklük fikirləri və hərəkətləri ilə yanaşı ortaq ədəbi dilin zəruriliyi ideyasını da irəli sürürdülər. Bu ideya özünü ilk dəfə İ.Qaspiralının fəaliyyətində göstərir. O, belə hesab edirdi ki, milli birliyə nail olmaq üçün ən vacib vəzifə bütün türklərin anlayacağı ümumi bir dillə mətbuat orqanları, məktəblər təsis etməkdir. “Dildə birlik şüarını ilk olaraq ortaya qoyan, onu reallığa çevirmək yolunda ömrü boyu mübarizə aparan İ.Qaspiralı fikirlərini və ideyalarını naşiri və redaktoru olduğu “Tərcüman” qəzeti vasitəsilə cəmiyyətə çatdırırdı. Nəşr olunduğu 31 il (1883-1914) ərzində bu qəzet dünyanın müxtəlif guşələrində yaşayan türk xalqlarını birləşdirməyə, yüksəltməyə çalışan ən məşhur türkçü və islamçı mətbuat orqanı oldu. İ.Qaspiralı bu qəzetin nəşri üçün elə bir dil seçmişdi ki, türklərin yaşadığı bütün ərazilərdə onu rahatlıqla oxuyub başa düşürdülər” (6, s.19-20). “Tərcüman”la yanaşı “Füyuzat” və “Həyat” kimi mətbu orqanlar da bu ideya uğrunda fəaliyyət göstərirdilər.

Bu mənada türk dil birliyi ideyasını əngəlləyən və ya bəlkə də müəyyən mənada ona təkən verən, sürətləndirən amillər diqqətə alınmalıdır. Çünki “Bir milliyyəti məhv edib aradan götürmək qəsdində olan siyasilər də əsl bunun üçündür ki, assimilyasiya əməliyyatı icra edərkən ən birinci fikirlərini dilə verər və ən əvvəl bir millətin dilini yaddan çıxarmağa səy edirlər” (4, s.476).

Hələ vaxtilə Kazan universitetinin türk ləhcələri və ilahiyyat üzrə professoru Nikoloy İlminski rus dilinin öyrədilməsi və xristianlığın təbliği yolu ilə Rus hakimiyyəti altında yaşayan qeyri-millətlərin ruslaşdırılması ideyasını

irəli sürmüş və bunun Rus hökumət dairələri tərəfindən qəbul edilməsinə nail olmuşdur. Mövzunu araşdıran professor M.Saray yazır ki, “maarif naziri D.A.Tolstov bu ideyanın bütün müsəlman türk ölkələrində, əsasən Türkistanda tətbiq edilməsinə qərar verərək məsələni çar II Aleksandra bildirmişdir. Bununla da çar hökuməti 1870-ci ildə İlminski metodunun rus maarif nazirliyi tərəfindən qəbul edildiyini və rus olmayan millətlərin yaşadığı bölgələrdə tətbiq ediləcəyini elan etdi. Hökumətin bu qərarını təbliğ edərkən Tolstov belə deyirdi: “Ana vətənimizin sərhədləri daxilində yaşamaqda olan bütün yabançı millətlərin təhsili, onları qeydsiz, şərtsiz ruslaşdırma və rus xalqı ilə qaynaq qarışdırma hədəfini güdməlidir” (2, s.28; 10, s.198).

“İslam dini var olduqca rus hərflərinin ərəb əlifbasına qarşı savaşı güc olacaqdır” tezisini irəli sürən İlminski 25 may 1876-cı ildə rus əlifbasının müsəlman türklərinin ayrı-ayrı ləhcələrinə uyğunlaşdırılmasını təklif etmişdir. Bununla da kifayətlənməyən İlminski “müştərək bir türk-tatar dili yerinə, hər bir boy üçün boy şivəsinin ana dili olaraq qəbul etdirilməsini” (2, s.29) və nəyin bahasına olursa olsun islamiyyətin Rusiyada ortadan qaldırılması vacibliyini sübut etməyə çalışırdı. Bunun türklük və islamiyyət üçün nə dərəcədə təhlükəli olduğunu bildirməkdən ötrü təkcə bir faktı göstərmək kifayətdir ki, İlminski metodunun tətbiq edildiyi məktəblərdə (XIX əsrin II yarısında) yüz min müsəlman uşağına xristianlıq qəbul etdirilmişdir. Lakin, bunların əksəriyyəti formal olaraq xristian (ortodoks) idi və faktiki olaraq müsəlmanlığı buraxmamışdı. Bu insanlar ilk fürsətdə, yəni çarlıq hökumətinin son illərində din dəyişdirmək (din azadlığı) barəsində yaratdığı sərbəstlikdən istifadə edərək ortodoksluğu atmışdılar (2, s.31).

Bu metodun mənfur mahiyyəti sonrakı dövrlərdə də özünü çılpalığı ilə göstərir. Çarizm irticasının şiddətləndiyi dövrlərdə Stolipinin təbliğ etdiyi fikirlər bunun bariz nümunəsidir: “Xristian millətinin müsəlman dünyası ilə olan çarpışmaları dini olmayıb siyasi, kultural və dövlət səviyyəsində bir savaştır. Panislamizmin son zamanlarda qazandığı müvəffəqiyyət bu üzündür. Bu uğur bizim Rusiyada böyük önəmə malikdir. Bir çox millətləri əhatə edən rus müsəlmanlığının, bəzi əhəmiyyətsiz istisnalarla, müxtəlif ləhcələrlə olsa da, ümumilikdə bir dildə danışan türk irqinə mənsub olduğu, xüsusilə, göz önündən uzaq tutulmamalıdır” (5, s.115-116).

Çar Rusiyasının yürütdüyü bu dil siyasətinin mahiyyətini zamanında anlayan İ.Qaspiralı həyatı boyu bu yolda mücadilə etmişdir. Təsədüfi deyildir ki, naşiri və redaktoru olduğu “Tərcüman” qəzetinin əsas şüarı “Dildə, fikirdə, işdə birlik”dən ibarət idi. Məsələyə daha geniş prizmadan yanaşdıqda görürük ki, “Rusiyada türkçülüyn təbliğində “Tərcüman”ın təsiri böyük rol oynamışdır” (6, s.13).

Ümumiyyətlə, “Tərcüman” qəzeti, Həsən bəy Zərdabinin “Əkinçi” qəzetindən sonra demək olar ki, türk dünyasının ən fəvqəladə hadisəsi oldu. Belə ki, İ.Qaspiralının “Tərcüman” vasitəsi ilə yaydığı və maarif islahatının təbliğinə həsr olunmuş yazıları Orenburqda çıxan “Vaxt” qəzeti, Kazanda çıxan “Yıldız” qəzeti və “Şura” dərgisi, Azərbaycanda çıxan “Molla Nəsrəddin” dərgiləri tərəfindən də dərc edilir, bu qəzet və dərgilər isə bütün Türkistanda oxunurdu. Sadə türkcə ilə nəşr olunan “Tərcüman” qəzeti yayıldığı hər yerdə, xüsusilə Kazanda, Şərqi və Qərbi Türkistanda, Balkanlarda və Osmanlı Türkiyəsində yaşayan bütün türklər

tərəfindən başa düşülən tərzdə, anlaşılan bir dildə idi. (5, 116).

İ.Qaspiralı bütün gücü ilə məsləkdaşlarını sadə dildən istifadəyə təşviq etmişdir. Azərbaycan millətçi ziyalıları ilə vaxtaşırı əlaqə yaratmış, onların ideya mübarizəsinə təsir göstərmiş İ.Qaspiralının Ə.Hüseynzadəyə ünvanlanmış və görkəmli türkoloq Əhməd Cəfəroğlunun da diqqətini cəlb etmiş məktubu mövzumuz baxımından çox səciyyəvidir: “Füyüzat”ın birinci sayını aldım. Gözəl tərtib və dərc olunmuş, xeyirli olsun. Dilini bir az daha sadələşdirsəniz avam arasında daha ziyadə nəşrə faydalı olurdu, zənnindəyəm. Yazmaqdan usanmıyoram, lakin lisanlıqdan canım yandı. Volqa, Kazan və bu aralıq çıxarıqları qəzetləri müxtəlif və qaba dilləri və “Tatarlıqları” millət qəzetəsinin təsisinə məni məcbur etdi. Sadə türkcəyi intişara məxsus olacaqdır” (7, s.13).

1905-ci ilin avqustunda eyni düşüncə, əqidə ətrafında birləşən İ.Qaspiralı, Ə.Topçubaşov və Y.Akçuraoğlu “Rusiya Müsəlmanları İttifaqı”nı quraraq türklərin haqlarının Dumada tələb olunması barəsində fəaliyyətə başlamışlar ki, bu ittifaqın irəli sürdüyü başlıca prinsiplər vicdan azadlığı, kültür sahəsində milli inkişafa qanuni icazə verilməsi və bütün Rusiya vətəndaşları arasında hüquq bərabərliyinin tələb olunmasından ibarət idi. 1906-cı ilin yanvarında Peterburqda toplanmış ikinci qurultay “İttifaqın” nizamnaməsini müzakirə və qəbul etmiş, eyni ilin avqustunda Ə.Topçubaşovun sədrliyi və İ.Qaspiralı, Yusuf Akçuraoğlu, Sədri Maqsudinin, Fateh Kərimbəy və digərlərinin iştirakı ilə Nijni-Novqorodda toplanan üçüncü qurultay “İttifaqın” programını qəbul və Ə.Topçubaşovun sədrliyində mərkəzi komitəni təsdiq etmişdir (8, s.143). Bu qurultayda İ.Qaspiralının dil birliyi haqqında aşağıdakı təklifi alqışlarla qarşılanmış və yekdilliklə qəbul edilmişdir. “Ümumi türklərin əslə nəslə birdir. Zaman və məkan ixtilafıyla şivə və adətlərimizdə ixtilaf peyda olmuşdur. Bu ixtilaf biri digərini anlamayacaq dərəcəyə gəlmişdir. Bundan sonra məktəblərimizi bir olan ədəbi dilimizə yararlı olacaq hala gətirmək lazımdır. Konqrenin məktəb və mədrəsə komissiyası tərəfindən hazırlanmış layihəsində ibtidai məktəblərimiz üçün dörd illik tədris təyin olunmuşdur. Bunun üç ilində sadə məhəlli şivə ilə tədrisat icra edilib, son ilində ümumi türk dili ilə yazılmış kitablar oxunmalıdır. Bunun sayəsində tədricən müxtəlif şivə və ləhcələr birləşmiş olur” (9, s.6).

“Can və Həyat Məsələsi” adlı məqaləsində də İ.Qaspiralı məhəlli dil, yəni şivə yerinə türkcə oxutmanın zərurətini anlatmağa çalışırdı (2, s.54). Dilimizə müxtəlif adlar qoyanlara cavab verərək İ.Qaspiralı deyirdi: “Tatar qövümü mövcud deyil, tatar dili məlum deyil, lisanımıza hər nə isim verilsə verilsin, həqiqətdə türk dilindən başqa bir şey olmayacaqdır”. Və yaxud: “Doğma dil demək, qövmin, millətin ədəbi dilidir. Rusların doğma dili Voloqodski, Yaroslanski, Kurski, Saranski şivələri deyildir. Rusların lisani-ədəbiyyəsidir. Bizim də doğma dilimiz türk dilidir, lisani-ədəbiyyəmizdir. Əski lisani-ədəbiyyəmizin bir sütunu Mir Əlişir Nəvai isə, yeni lisani ədəbiyyəmizin sütunu Füzulidir” (5, s.117; 10, s.201)

Qeyd edək ki, dil və kültür birliyi siyasəti heç də bütün türk ziyalıları tərəfindən birmənalı qarşılanmamışdır. Bir çoxları bu ideyaya qarşı çıxmış və hər cür təhsilin qəbilələrin, qövmlərin danışdığı ləhcədə və ya şivədə olmasını müdafiə etmişlər. H.Zərdəbi və İ.Qaspiralı tərəfindən irəli sürülmüş dil birliyi

ideyasının ən etibarlı və ardıcıl tərəfdarları Türkiyədə Hüseyn Kazım Kadri bəy, Ziya Gökalp bəy, Rusiya türkləri içərisində isə Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Ə.Topçubaşov, Y.Akçuraoğlu və M.Ə.Rəsulzadə kimi türkçülər olmuşlar ki, heç şübhəsiz, bu ziyalılar içərisində də məsələyə fərqli yanaşmalar var idi. Məsələn, Y.Açkura, Ə.Ağaoğlu və Ə.Hüseynzadə bir az da irəli gedərək dil, fikir və kültür birliyi ilə yanaşı türklər arasında əsgəri və siyasi birlik fikrini də müdafiə edirdilər. Lakin Ənvər Paşanın aqibətini gördükdən sonra, siyasi baxımdan yanıldıqlarını başa düşmüş, Ziya Göyalp və onun məsləkdaşlarına qatılaraq Türk Milli Mücadiləsini və onun öndəri Qazi Mustafa Kamal Paşanı bütün gücləriylə dəstəkləmişlər (2, s. 70-71; 10, s.201).

Mövzuya dair tədqiqatlardan (5, 118-119) öyrənirik ki, azərbaycanlı ziyalıların da dil probleminə münasibətində S.C.Əfqani və İ.Qaspıralının təsiri açıqca hiss olunmaqdadır. Bu, əsasən ondan irəli gəlirdi ki, S.C.Əfqani və İ.Qaspıralı dilin milli birlik və tərəqqidəki roluna birincilik qazandırurdular. Məsələn, Ş.C.Əfqani yazırdı: “Əgər dil birliyi olmasa, milli vəhdətin həqiqi mahiyyəti və həyat gücü ola bilməz. Dil birliyi insanlar arasında çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən əsas əlaqə vasitəsidir. O, müxtəlif məzhəbə qulluq edən tayfaları, müxtəlif arzularla yaşayan qəbilələri vahid bir millət bayrağı altına səsələyən, onların gücünü-qüvvəsini birləşdirib bir məqsədə doğru yönəldən, ictimai qüsurları birlikdə dəf etməyə, milli çətinlikləri birlikdə aradan qaldırmağa çağıran, ümumxalq səadətinə nail olmaq, müsibət və bədbəxtliklərdən nicat yolları arayıb tapmaq üçün hamını yekdil, həmrəy olmağa dəvət edən, gözəl yaşayışdan ibarət təzə həyata qovuşduran, vətəndaşlarının əyinlərinə istiqlal paltarını geydirən əsas vasitədir” (1, s.9-10). Bu mövqə tərəfdarlarının gəldikləri qənaət belə idi ki, millətin kimliyi onun dilindən başlanır. Ona görə də türk xalqlarının bir-birini lazımınca tanıması və öz milli mənliklərini dərk etmələri üçün vahid dildə, daha konkret olaraq ümumtürk ədəbi dilində danışmalıdırlar.

Əhməd Cəfəroğlu İ.Qaspıralının ortaq türk dili uğrundağı çalışmalarından bəhs edərək yazırdı ki, “Dildə, fikirdə, işdə birlik!” şüarı ilə meydana atılan İsmayıl bəyi “... nə rus missionerləri, nə də türk-rus bolşevikləri türk dili birliyindən dolayı əfv etmədilər, onu türk ölkələrinə yakıştırmadılar. İsmayıl bəyin böyük rus ittihadına qarşı qoyduğu bu böyük türk birliyi, onlarca nə qədər zərərli isə, bizcə o qədər əziz və o qədər hörmətlidir” (11, s.169). Y.V.Çəmənəmli də ortaq türk dili məsələsinin üzərində ətraflı dayanmış, İ.Qaspıralının dildə birlik ideyasını təqdir etmiş, hətta Rusiya türklərinin mədəni birliyinə, ilk növbədə isə dil birliyinə nail olmağın yolları barədə maraqlı mülahizələr irəli sürmüşdür. Onun fikrincə: “Biz böyük türk ailəsinə mənsubuq. Tarix, ənənə, dil və adətlər birliyi bizləri birliyə çağırır” (5, s.118).

Lakin bütün bu fədakarlığa və aparılan mübarizələrə rəğmən və tarixi hadisələrin fərqli məcralarda cərəyan etməsi səbəbindən türk dil birliyi ideyası arzulanan səviyyədə reallaşmadı. Çünki türklər XX əsrə kimi çox geniş coğrafi, siyasi, mədəni bir diferensiasiya prosesi keçirmişdilər və bu ictimai-siyasi amillər onları bir-birindən fərqləndirmişdi. Akademik Nizami Cəfərovun fikrincə, bu diferensiasiya prosesi dil fərqi ilə nəticələnmiş, və heç də türk xalqlarının hamısında ictimai, siyasi, mədəni inkişaf eyni olmamışdır. Bəzi türk

xalqları bir çox səbəblərdən müəyyən sahələrdə inkişafdan geri qalmışlar. Müxtəlif səbəblərdən zamanın inkişafından geri qalmış türk xalqlarının geniş ziyalı təbəqəsi, ideoloqları yox idi. Ancaq Osmanlı türkləri, Azərbaycan türkləri və nisbətən tatarlar inkişaf xəttinin önündə idilər. Amma ən maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, XIX əsrin sonlarından başlayaraq artıq türk ziyalılarının – diferensial şəkildə olsalar da, mənəvi birliyi yaranmışdı. Bu mənəvi birliyin qarşısında çox böyük problemlər var idi. Həmin dövrdə mütəşəkkillik kifayət qədər deyildi. Düzdür, eyni əqidə və məsləyin daşıyıcısı idilər. XIX əsrin sonlarında türklərin dünyaya çıxmaq imkanları orta əsrlərə nisbətən çox aşağı idi. Tarix sübut edir ki, türklərin ictimai-siyasi səviyyəsi orta əsrlərdə daha yüksək olub (12). Hələ daha öncə M.Ə.Rəsulzadə türklərin tarixi müqəddərində dilin və dinin rolundan bəhs edərək yazırdı ki, onların toplu halda yaşadıkları Orta Asiya dövründə şübhəsiz ki, aralarında tam bir kültür birliyi vardı. Bu müştərəkliyin müasir ölçülər baxımından nə qədər uyğun olmasından asılı olmayaraq, hər halda yabançı təsirlərdən daha çox azad idi. Çünki türklər Orta Asiyada hakim bir durumda olduğundan, təmasda olduğu yabançı kültürlərin nə maddi, nə də mənəvi təsiri altına düşməmişdilər (13, s.1).

Lakin tarixən türk mədəniyyətinin böyük bir ərazidə dominantlığına baxmayaraq, türk xalqlarını birləşdirəcək ideyalar yalnız XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində gündəmə gətirilmişdi. Məsələn, həmin dövrün türkcüləri fikir və düşüncələrini “Tərcüman”da bəyan edir, çox vaxt təbliğatlarını fərdi qaydada davam etdirirdilər. Bununla belə dilçi alim Nizami Cəfərov belə hesab edir ki, həmin dövrdə türklərin ümumi güc potensialı ilə müqayisədə görülmüş işlər qanəedici deyildi. Bunun ardınca da bütün türklərin inam və güvənc yeri olan Osmanlı imperiyası çökməyə başladı. Eyni tarixi dövrdə Türkiyənin qonşuluğunda vaxtilə çar Rusiyasının işğalına məruz qalmış türk respublikalarında bolşevikləşməyə start verildi (12).

M.Ə.Rəsulzadə bolşevik işğalının ilk vaxtlarında yazırdı ki, türklər sonralar yayıldıqları ərazilərdə hakim mövqedə olduqları vaxtlarda da kültür birliyini qorumuşlar. Yalnız hürriyyət və istiqlaliyyətlərini itirdikdən sonra kültür birliyindən uzaqlaşmışlar. Taleyin bu gərdisində ən mühüm qoruyucu amil yenə də dil və din olmuşdur (13, s.2; 10, s.204).

Həç şübhəsiz, türk xalqlarının böyük bir qisminin bolşevik əsarətində qaldığı dövrdə Türkiyə Cümhuriyyəti müstəqil dövlət siyasəti yeritsə də, türk dil və kültür birliyi baxımından, onlar da türk dünyasından təcrid vəziyyətdə qalmışlar. İlk dövrlərdə Türkiyə digər türk respublikaları ilə müəyyən əlaqələr qursa da, sonradan bu bağlantılar tamamilə qırıldı. Hətta Sovetlər Birliyinin tərkibində yaşayan 15-ə qədər türk xalqı bir-birindən təcrid olundu. Aparılan ideoloji-siyasi kurs bütün vasitələrlə onları bir-birindən aralı salır, nəyin bahasına olursa-olsun, bu xalqların birliyinin qarşısını alırdı. Kremldən yürüdü-lən siyasət nəticəsində hər bir türk xalqı üçün ayrıca dil yaradılırdı ki, onlar bir-biri ilə ünsiyyətdə olmasınlar. Bunun üçün müxtəlif üsul və vasitələrə əl atırdılar (12). Türk xalqlarının bir-birini başa düşməmələri üçün terminologiyayı fərqli etmək, rus dili vasitəsi ilə imperiya xalqlarını birləşdirmək, bu və ya digər üsullarla mənşəyi məlum olmayan bir mühit yaratmaqla məqsədlərinə nail olmaq istəyirdilər. Bu mənada M.Ə.Rəsulzadənin bu qənaəti müasir dövr-

də də məntiqi səslənir: “Tarixi gedişat nəticəsində hətta buddizmin və xristianlığın hakim olduğu ölkələrdə yayılmış türklər də əgər müxtəlif dinləri qəbul etmiş olsaydılar aralarındakı ortaqlıqdan az şey qalardı. Lakin türklərin 95%-nin islamı qəbul etmiş olmaları bu böyük təhlükəni aradan qaldırmışdır. Nəticədə bu gün türklüyün tək bir dili olduğu kimi, tək də bir dini vardır” (13, s.2). M.Ə.Rəsulzadənin gəldiyi qənaətə görə dil birliyinin təmin olunmasında türk dili ilə bərabər, islam dini də mühafizə funksiyası daşımışdır.

“İstanbul ləhcəsi bütün türklərin ümumi dili olmalıdır” fikrini açıq şəkildə təbliğ edən və “bu dil vasitəsi ilə bütün türk dünyasını birləşdirmək” ümidində olan Ə.Hüseynzadənin türkçülük ideologiyasında təbii ki, əlahiddə rolu olmuşdur (12). Bununla yanaşı, Osmanlı türkcəsinin təbliği çox vaxt ziyalılar tərəfindən etirazla qarşılandığına görə dil birliyi uğrunda aparılan mübarizə arzu edilən effekti verməmişdi (10, s.205).

Amma türk dil birliyi ideyası bir az fərqli şəkildə sonralar da aktuallığını itirmədi. Bu ideyanı çox gərgin, son dərəcə ağır şərtlər altında Hüseyn Cavid davam etdirdi. Cəfər Cabbarlı, Abdulla Şaiq, Mikayıl Müşfiq, hətta Səməd Vurğun ilkin mərhələlərdə imkan daxilində İstanbul ləhcəsindən istifadə edirdilər. Amma 1930-cu illərdən sonra onlar, belə deyək, Azərbaycanın xalq dilində daha çox yazmağa başladılar. Hüseyn Cavid isə idealından dönmədi. Onun üçün turançılıq bir ideologiya idi. Adlarını burada çəkdiyimiz və çəkmədiyimiz yazarlar üçün İstanbul ləhcəsində yazmaq ideologiya yox, mədəniyyət faktoru idi. İctimai sifariş idi ki, sadəcə, bu dildə yazırdılar. Bir daha vurğulayaq ki, turançılıq Hüseyn Cavidin məsləyi idi. İstanbul ləhcəsində yazmağın faciəsi Hüseyn Cavidin şəxsi faciəsində təsdiq olundu. Ortaq türk dili məsələsinə münasibət necə idisə, Hüseyn Cavidə də münasibət o cür idi (12). Amma belə də demək olmaz ki, XX əsrin əvvəllərində türk dil və kültür birliyinin əhəmiyyəti hər kəs tərəfindən anlaşılırdı. Xeyr, bunun mahiyyətini dərk etməyənlər əksəriyyət təşkil edirdi. Çünki böyük bir qisim türklər bu dövrdə nəinki türk birliyindən danışmırdılar, özlərini adətən “müsəlman milləti”ndən hesab edirdilər (10, s.206). Halbuki “müsəlman adında millət yoxdur, müsəlman adında dil yoxdur, müsəlman – yəni islam dinini qəbul etmiş bir adam deməkdir. Din başqa, dil başqa. Din başqa, milliyyət başqa. Dində dil yoxdur, dində milliyyət də yoxdur” (14, s.567-569).

İctimai rəyin belə bir səviyyəsi ilə yanaşı, bu da birmənalı şəkildə deyilməlidir ki, XX əsrin əvvəllərində dil mübahisələri türk dilinin adı üstündə deyil, ortaq türk ədəbi dili uğrunda olmuşdur. Türk ədəbi dili uğrunda gedən mübarizədə mövcud fikir ayrılıqlarından, fərqli siyasi mövqelərindən asılı olmayaraq bütün ziyalılar müzakirə edilən dili türk dili adlandırmışlar. Dil birliyi ideyasını hələ “Əkinçi” vasitəsilə qaldırmış H.B.Zərdabi “Həyat” qəzetində çap etdirdiyi “İttihadi-lisan” məqaləsində bildirirdi ki, “Bizim əsl dilimiz türk dilidir” (14, s.13-14). H.B.Zərdabi də, İ.Qaspiralı da sadə türkcə tərəfdarı olmuşdur. Dilin əsas zənginləşmə qaynağının da xalq arasında axtarılması tövsiyəsi bir çox ziyalıların mövzuya dair əsərləri üçün xarakterikdir.

İstinadlardan da bəlli olduğu üzrə, dil faktorunun da bir mühüm ünsür olduğu “Türk birliyi konsepsiyası anlayış olaraq yeni olsa da ideya kimi hələ XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində mövcud idi” (6, s.5). Lakin bolşevik işğalı

və SSRİ-nin yaranmasından sonra türk birliyi ideyalarının inkişafı fərqli istiqamət aldı. İlk dövrlərdə baş verən hadisələr arasında ən mühümü I Beynəlxalq türkoloji qurultayıdır. 1930-cu illərdə əksəriyyəti bu qurultay iştirakçılarından olan şəxslərin repressiyalara məruz qalması artıq Sovet İttifaqı ərazisində türk birliyi ideyalarının inkişafını məhdudlaşdırdı (6, s.13).

1926-cı ildə Bakıda keçirilən qurultay türk dil və kultür birliyi tərəfdarlarının bir araya gəldiyi tarixi-mədəni toplantı idi. “Qurultayda Türk dünyasının dilinə, tarixinə, etnogenezinə, etnoqrafiyasına, ədəbiyyat və mədəniyyətinə həsr olunmuş 38 məruzə təqdim edilmişdi” (6, s.14). Qurultayın tarixi əhəmiyyəti günümüzdə cərəyan edən dil və mədəniyyət prosesləri baxımından da öz aktuallığını qoruyur. Təsadüfi deyildir ki, qurultayın türk xalqlarının mədəni irsinin qorunması və təbliği sahəsindəki rolu dövlət proqramları çərçivəsində müzakirə edilmişdir. Məsələn, “Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 noyabr 2005-ci il tarixli bu sərəncamında deyilir: “Qurultay türkdilli xalqların tarix və etnoqrafiyasının, dil və ədəbiyyatlarının aktual problemlərinin həllində mühüm rol oynamış, bu xalqların mədəni inkişafında yeni bir mərhələnin təməlini qoymuşdur. Qurultayda müzakirə obyektinə olan problemlər arasında türk dövlətlərinin əlifba, orfoqrafiya və terminologiyası məsələləri xüsusi yer tutmuş, bu sırada isə yeni əlifbaya keçidi təmin etmək başlıca məqsəd olmuşdur”. Birinci Türkoloji Qurultayda türk xalqlarının “bir-birinin dillərini anladıqları meydana çıxmışdır” (15, s.9-10). Ümumilikdə türkçülük ideyaları ilkin mərhələdə dilin sadələşdirilərək xalq danışığı dilinə uyğunlaşdırılması, xarici sözlərin dilin leksikonundan çıxarılarək türkləşdirilməsi prosesini özündə əks etdirirdi. Çünki o dövrdə mövcud olan türk ədəbi dili ərəb və fars sözləri ilə zəngin idi və xalq danışığı dilindən çox uzaq idi. Bu da milli ədəbi dilin inkişafını çətinləşdirir və türk millətinin formalaşması prosesini ləngidirdi. Əvvəlcə dil və ədəbiyyat sahəsində özünü göstərən türkçülük sonradan türk millətçiləri üçün əsas siyasi cərəyana çevrildi. Bütün bu fikirlər müasir dövrdə formalaşan türk birliyi konsepsiyasının ideoloji əsaslarının inkişafına da zəmin yaratmışdır (6, s.11).

Sovet dövründə dil, mənəvi, tarixi, mədəni və siyasi cəhətdən sıx tellərlə bağlı olan türk dövlətlərinin bir-biri ilə hər hansı formada yaxınlaşmaq cəhdi bu əməkdaşlığın “pantürkizm”, “turançılıq”, “böyük türk millətçiliyi” olması haqqında ittihamlarla müşayiət olunurdu. Bütün bunlar, xüsusilə də Azərbaycanın türk dövlətləri ilə əlaqələrini müəyyən dərəcədə bölgədə marağı olan digər dünya dövlətlərinin, xüsusən də qonşu Rusiya ilə İranın istək və arzularından asılı edirdi (16, s.5). Sovet imperiyasının dağılması ilə uzun illər onun tərkibində yaşamağa məcbur olmuş xalqlar siyasi müstəqilliyini qazanaraq öz suveren dövlətlərini yaratdılar. Bu xalqların qarşısında milli-mənəvi dirçəliş yolunda, dünya xalqları ailəsində özünə layiq yer tutmaq üçün geniş üfüqlər açıldı (17, s.129) və nəhayət, Sovet İttifaqının dağılması, “beynəlxalq səhnədə siyasi vəziyyətin və qüvvələr nisbətinin köklü şəkildə dəyişməsi, bütün post-sovet məkanında yeni müstəqil dövlətlərin yaranması ilə nəticələndi” (18, I kitab, s.3). Bu mənada XX əsrin 90-cı illəri türk dövlətləri arasında bütün sahələrdə çoxcəhətli əlaqələrin qurulduğu dövrdür. Eyni soya, dilə, tarixi və mədəni keçmişə, adət-ənənəyə malik olan xalqlarımızın mənəvi həyatında gedən pro-



sesləri əlaqələndirmək və düzgün istiqamətləndirmək məqsədi ilə (17, s.129) hər bir türk dövləti yaranmış imkandan istifadə edərək əlifba və dil məsələlərinə də yenidən baxmaq imkanı əldə etdi. Örnək üçün deyək ki, 1991-ci il dekabrın 25-də Respublika Ali Soveti “Latin qrafikasına əsaslanmış Azərbaycan əlifbasının bərpası haqda” qanun qəbul etdi.

XX əsrin 90-cı illərinə qədər türk dünyasını beynəlxalq aləmdə təkcə Türkiyə Respublikası təmsil edirdisə, SSRİ-nin süqutu nəticəsində daha beş türk dövlətinin – Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkmənistanın müstəqillik qazanması ilə türk dünyasında gözəçarpacaq bir canlanma başladı. Bu mənada 90-cı illər türk dövlətləri arasında bütün sahələrdə çoxcəhətli əlaqələrin qurulduğu dövrdür. “Bu qarşılıqlı yaxınlaşma dünyada və xüsusən də, Avropada gedən inteqrasiya prosesləri ilə üst-üstə düşür və türk xalqlarının həyati mənafeyindən doğduğuna görə getdikcə daha çox aktualıq kəsb edir” (16, s.19-20). Lakin göstərilən dövrdə dünya dövlətlərinin türk dünyasında baş verən hadisələrə münasibəti birmənalı olmamış, türk dövlətləri arasında münasibətlərə bir qədər ehtiyatla yanaşılmışdır. Bu yanaşma təkcə siyasi dairələrdə, rəsmi səviyyədə deyil, həmçinin elmi araşdırmalarda da özünü göstərmişdir. Regionda maraqları toqquşan dövlətlərin alimləri, dövlət, siyasət və mədəniyyət xadimləri arasında hadisələrə obyektiv, qərəzsiz yanaşma ilə bərabər, bəzən qərəzli, obyektivlikdən uzaq araşdırmalara da rast gəlinir. Belə ki, dil, mədəni, tarixi, mədəni və siyasi cəhətdən bir-birinə sıx bağlı olan türk dövlətlərinin hər hansı formada yaxınlaşmaq cəhdinə maneələr yaradılırdı. Bununla yanaşı Azərbaycan və Orta Asiyanın türkdilli dövlətləri müstəqillik qazandıqdan sonra bu dövlətlərin əməkdaşlığı və birgə fəaliyyəti üçün yeni imkanlar açıldı və bu yolda türk birliyi konsepsiyası bir növ vasitəyə çevrildi (6, s.5). Türk birliyi konsepsiyasının ideoloji bazasında türk mədəniyyəti, dil birliyi və din ümumiliyi vardır. İdeoloji birliyi möhkəmləndirmək istiqamətində irəli sürülən planlar və tədbirlər arasında ümumtürk ədəbi dilinin və vahid əlifbanın formalaşdırılması özünəməxsus yerə malikdir (6, s.5).

Ortaq türk mədəniyyətinin öyrənilməsi və təbliği baxımından “1992-ci ilin iyun ayında İstanbulda 6 ölkənin mədəniyyət nazirləri tərəfindən bünövrəsi qoyulan Türkdilli Ölkələrin Mədəniyyət Nazirlərinin Daimi Şurasının (TÜRKSOY – rəsmi dili Anadolu türkcəsidir) mühüm rolu vardır” (18, III kitab, s.344). TÜRKSOY-un qarşısına qoyduğu əsas məqsədlər bunlardır: Türk dilində danışan ölkələr və topluluqlar arasında mədəni əlaqələrin inkişaf etdirilməsi; Türk mədəniyyətinin araşdırılması, tədqiqi, inkişaf etdirilməsi, qorunması və millətlərarası sahədə tanıtılması; Tarixi, siyasi və coğrafi şərtlərin və xarici amillərin səbəb olduğu mədəni fərqliləşmələrin ortadan qaldırılması; Türk mədəniyyətini başqa mədəniyyətlərin təsirindən qurtararaq, milli qaynaqlarına dayanan bir şəkildə öz mədəni dinamikasının hərəkətə keçirilməsi və yaygın olan digər yabançı mədəniyyətlərlə yarışacaq hala gətirilməsi; Geniş bir coğrafi ərazidə yaşayan türk dövlət və topluluqları arasında əlifba və dil birliyinin yaradılması; Dünya sivilizasiyasının formalaşmasında önəmli bir yer tutan türk mədəniyyətinin gələcək nəsillərə ötürülməsi; Türk mədəniyyəti, sənəti və digər mövzularda arxiv və sənədləşmə mərkəzi qurulmasıdır (17, s.137-138).

TÜRKSOY-un tutduğu əsas xətt dünyanın müxtəlif məkanlarında yaşayan türkdilli xalqların bir-birinin mədəniyyətini tanıması və bəhrələnməsidir. Daha doğrusu türk xalqlarının mədəni irsin öyrənilməsi, qorunması və təbliğində bir araya gəlməsidir. Ortaq türk mədəniyyətinin, dilinin, adət-ənənəsinin qorunub saxlanılmasına xidmət edən bu təşkilat türk xalqları arasında qardaşlıq və mədəni əməkdaşlıq körpüsü missiyasını həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 2001-ci il yanvarın 16-da da Prezident sarayında TÜRKSOY təşkilatının XV toplantısında iştirak edən türkdilli ölkələrin nümayəndələrini qəbul edərkən bildirmişdir ki, “Bu təşkilatın əsas məqsədi birinci növbədə bizim tarixi keçmişimizi, köklərimizi, mədəniyyətimizi və bunların hamısının müştərək olduğunu yenidən araşdırmaq və bugünkü nəsillərə çatdırmaqdan ibarətdir” (18, I kitab, s.55).

Müstəqillik əldə etdikdən sonra türk xalqları arasında əməkdaşlıq ilk növbədə ortaqların, dilin, mədəniyyətin, adət-ənənələrin, tarixin bərpası baxımından bir sıra müsbət nəticələr vermiş və gələcək üçün perspektivlər açmışdır. Bu səbəbdən türkdilli ölkələr arasında əməkdaşlığın təmin edilməsi və fikir mübadiləsi aparılması məqsədi ilə TÜDEV və TİKA 1993-cü ildən etibarən “Türk dövlət və topluluqları dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayları” keçirməyə başlamışdır. Dövlət rəhbərlərinin sammitlərində yalnız müstəqil dövləti olan xalqların təmsilçiləri bir araya toplaşarsa, artıq bu qurultaylarda müstəqil dövlətlərlə bərabər, Rusiya Federasiyası daxilində olan muxtar respublikalar və bölgələr də iştirak edir, Çin və İranda türklər, digər ölkələrdə yaşayan türk azlıqları da öz nümayəndəlikləri ilə təmsil olunur (6, s.6, 21).

Problematik məsələlərin müzakirəsi baxımından daha səmərəli fəaliyyəti ilə yadda qalan bu qurultaylarda ortaqların dilinin formalaşdırılmasına dair dəyərli təkliflər irəli sürülmüşdür. Məsələn, IV qurultayın iştirakçılarından Məhərrəm Əhmədov çıxışında vurğulamışdır ki, türk xalqlarının bir-birinə daha çox yaxınlaşması üçün, öncə onların dillərinin yaxınlaşması vacib şərtlərdən biridir. O dillərin yaxınlaşması üçün, hər şeydən öncə bu dillərin terminoloji sistemlərinin inkişafı və heç olmasa yaxınlaşdırılması əsas şərtədir. Sovetlər Birliyinə daxil olan bütün türk xalqları terminoloji sistemlərini rus dilindən almışlar. Bu birlikdən kənarında yaşayan xalqlar isə başqa yerdən almışlar. İndi ortaqların dilinin yaradılması üçün bu terminoloji sistemin birliyi, yaxınlığı vacibdir. Məncə türk xalqlarının terminoloji komitəsinin yaradılmasına bir ehtiyac vardır. İkinci problem isə, bizim ortaqların mədəniyyət və ədəbiyyat abidələrimizin bir-birimizə tanıtılmasıdır. Gərək bizim ədəbiyyat və mədəniyyət tədbirlərimiz, beynəlxalq səviyyədə tədbirlər daha fəal, daha aktiv olsun. Onuncu qurultayın (18 sentyabr 2006-cı il) 36 bənddən ibarət qərarında da dil və əlifba məsələlərinə dair təkliflər öz əksini tapmışdır: Türk Dövlət və Topluluqları arasında ortaqların əlifba məsələsindəki çalışmalara davam edilməsi, Türkiyə türkcəsinin ortaqların ünsiyyət dili olaraq mənimsənməsi məqamındakı fəaliyyətlərin davam etdirilməsi və elm sahələri üçün ortaqların sözlüklərinin hazırlanması təmin edilməlidir (17, s.140, 148).

“Ortaqların keçmişindən ortaqların gələcəyinə” III Beynəlxalq Folklor Elmi Konfransında açılış nitqi ilə çıxış edən AMEA-nın Prezidenti akademik Mahmud Kərimov bildirirdi ki, “Milli inkişafımız ortaqların bir nöqtədən başlamışdır və heç şübhəsiz ki, yenə də ortaqların bir nöqtədə birləşəcəkdir. Dünyanın

çağdaş gerçəkliyi də bunu həm zəruri edir, həm də millətlərin qarşısında bir vəzifə kimi qoyur. Keçmişə baxılında orada hər şeydən öncə türkün əzəmətli dövlətçilik və qəhrəmanlıq tarixi diqqəti çəkir. Bu mədəni keçmiş gələcəyin intellekt gerçəkliyi haqqında aydın təsəvvür yaradır” (19, s.5-6). Konfransda çıxış edən görkəmli türkoloq, akademik Ağamusa Axundov ortaq türk dili ilə bağlı prosesi belə dəyərləndirmişdir: “1992-ci ilin mayında Türkiyə Kültür Bakanlığı bir ortaq türk dili yaratmaq üçün böyük bir qurultay keçirdi, ondan qabaq bir qurultay da ortaq əlifba yaratmaq barəsində keçirilmişdi. Yəni türk xalqlarında bu birləşmə meylı artıq on beş ilə yaxındır ki, çox fəallaşmışdır. 1998-ci ildə türk xalqlarının birləşdirilməsi məqsədi ilə Bilkənd Universitetində bir konfrans keçirildi, Daşkənddə də ortaq türk dilinin yaradılması məqsədilə bir konfrans oldu. Ümumilikdə bu proses bizim inkişafımız üçün çox vacib bir prosesdir” (19, s.7-8).

Qeyd edək ki, ilk dəfə ümumtürk ədəbi dilinin yaradılması təklifi ilə 1992-ci ildə Ankarada keçirilən konfransda professor Afad Qurbanov çıxış etmişdir. Onun təklifinə görə ortaq türk ədəbi dili qarşılaşdırma və müqayisə prinsipi əsasında yaradılmalıdır. O, həmçinin prosesin vahid mərkəzdən idarə olunması məsələsini vurğulayaraq dil mərkəzinin yaradılması zəruriliyini irəli sürmüşdür (20, s.8-9). Daha sonrakı illərdə ümumi dilin yaranması metodikası özbək alimi Baxtiyor Kərimov tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Onun metodu müxtəlif türk dillərində sözlərin tez-tez istifadə edilməsinə və bu sözlərdən istifadə edən əhalinin sayına əsaslanır. Yəni, konkret bir sözə xalqların əksəriyyətində rast gəlinirsə, demək o qədim türk dilində istifadə edilmişdir. Bu yolla bərpa edilmiş ümumtürk dili – “Ortatürk” bütün türkdilli xalqların anlayacağı bir dil olacaq və beləliklə, təkcə ünsiyyət vasitəsi deyil, həmçinin elm və mədəniyyət dilinə çevriləcək. Lakin, “Ortatürk”ü formalaşdırmaqla yanaşı hər bir türkdilli xalqın mənsub olduğu dilin də öz arealında inkişafını davam etdirməsi labüddür. Bu, bir çox türk dillərinin yox olmasının qarşısını ala bilər (6, s.20).

Təbii ki, türk xalqlarının ortaq dili problemi həm də özündə siyasi aspektləri ehtiva etdiyi üçün görkəmli siyasətçilərin, ölkə başçılarının mövzuya dair fikirləri mühüm əhəmiyyət daşımışdır. Bu mənada 2005-ci ildə Türkiyə Respublikasının Baş Naziri R.T.Ərdoğanın Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisindəki çıxışı diqqətəlayiqdir: “Türk və Azərbaycan xalqları eyni dildə danışirlar, ortaq bir tarixi paylaşırlar. Ortaq keçmişimizdən doğan sıx tellər müasir mədəniyyət hədəfinə istiqamətlənmiş gələcək ideallarımızla daha da güclənəcəkdir” (21, s.18-19). Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev isə nitqində bəyan etmişdir ki, “Biz türk dünyasını daha da mütəşəkkil şəkildə birləşdirməliyik və türk dünyasında gedən proseslərə biganə qalmamalıyıq. Daim bir-birimizə dəstək olmalıyıq, bir-birimizin problemlərinin həllində iştirak etməliyik. Əminəm ki, birgə səylər nəticəsində türk dünyası dünyada çox böyük imkanlara, çox güclü siyasi mövqeyə malik olacaq və beləliklə, bizim işlərimiz daha da uğurla həyata keçiriləcəkdir” (22, s.36). Bütün bu nikbin proqnozlar bizi belə düşünməyə vadar edir ki, “üçüncü minilliyə dünya türk dövlətləri vahid siyasət və mədəniyyət strategiyası üzrə hərəkət etmək və bu tendensiyanı uğur və qətiyyətlə davam etdirmək zərurəti ilə daxil olurlar. Türk dünyası birliyi ideyası, dünya türk milli dövlətlərinin vahid siyasi-kültür strategiyası konsepsiyası bu gün həm siyasi hakimiyyət, həm də ictimai-humanitar səviyyələrdə özünü göstərməkdədir (23, s.105, 115).

Nəzərdə tutulmuş işlər içərisində əməkdaşlığı və ünsiyyəti asanlaşdırmaq məqsədi ilə ortaq əlifbanın formalaşdırılması üçün bəzi qeyri-hökumət təşkilatlarının, elmi araşdırma mərkəzlərinin yaradılması, ortaq “Türk tarixi”, “Türk ədəbiyyatı”, “Dini mədəniyyət və əxlaq” dərsliklərinin hazırlanması və orta təhsil müəssisələrində tədris olunması, qeyri-türk respublikalarının ərazilərində yaşayan türk xalqlarının doğma dillərində dərslik və ədəbiyyatla təmin edilməsi və sairəni nümunə göstərmək olar. Türk dünyasının elmi kitabxanasının və onun elektron versiyasının yaradılması, türk dünyasına dair bütün zəruri məlumatları əks etdirən internet axtarış sisteminin formalaşdırılması türk xalqlarının zəngin tarixinin və mədəniyyətinin təbliği baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir (6, s.22).

Bəşəri dəyərlər fonunda öz soy-kökünə qayıdış və milli-mənəvi dəyərlərin canlandırılması meylinə təkan verən əsas amillərdən biri türk dünyasının qədim tarixə, mədəniyyətə və ortaq dəyərlərə malik olmasıdır (6, s.3). Bu mənada Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondunun Prezidenti Günay Əfəndiyevanın 2015-ci ildə verdiyi məlumatda bildirir ki, türkdilli ölkələr bütün sahələrdə, o cümlədən, təhsil, elm, mədəniyyət, iqtisadiyyat, sosial və digər sahələrdə geniş əməkdaşlıq edir, beynəlxalq təşkilatlar ətrafında birləşirlər. Bu, hər şeydən əvvəl ondan irəli gəlir ki, bizim zəngin ortaq dilimiz, tariximiz, dinimiz, adət-ənənələrimiz və mənəvi dəyərlərimiz var. Bu amillərin hər biri bir bütövün parçalarıdır. Əlbəttə, beynəlxalq aləmdə ikili standartların hökm sürdüyü bir zamanda əsas prioritetlər türk xalqlarının mədəniyyəti və irsinin təbliğ edilməsi istiqamətində birgə layihələrin həyata keçirilməsi, bu irsin öyrənilməsi, araşdırılması, türk dünyasında və bütün dünyada tanınması olacaq. İlk növbədə, üzv ölkələrin sahələr üzrə müvafiq nazirlikləri, mədəni və elmi mərkəzləri ilə sıx əlaqələr qurulacaq. Ölkələr üzrə Fondun fəaliyyət sahələrinə görə ayrı-ayrılıqda prioritet istiqamətlər tərtib ediləcək (24).

Lakin mədəni əlaqələr sahəsində göstərilən səylərə baxmayaraq ortaq türk dilinin vəziyyəti ilə bağlı həqiqət bundan ibarətdir ki, müasir türk xalqlarının əksəriyyəti bir-birilərini son dərəcə çətinliklə başa düşür, bəzi məqamlarda isə ümumiyyətlə başa düşmür. Müasir türk xalqlarının etnolinqviistik coğrafiyasının belə rəngarəngliyi türk xalqlarının təbii qanunauyğun inkişafının nəticəsi olmaqdan daha çox kənar siyasi-inzibati müdaxilənin, ictimai-siyasi hadisələri təbii tarixi axarından çıxararaq süni inkişaf istiqamətinə yönləndirməyin nəticəsi olmuşdur.

Elmi konfranslarda səsləndirilən ortaq türk ədəbi dilinin yaradılması ideyası dilçi alimlərin fikrincə, iki vasitə ilə mümkündür: eksperimental üsulla və təbii üsulla. Birincinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, müxtəlif professional dilçi və türkoloqlar qrupunun fəaliyyəti nəticəsində mövcud türk dillərinin, əsasən, leksik, qismən də fonetik və qrammatik bazası əsasında süni dil yaratmaq və müxtəlif planlı, şüurlu fəaliyyət proqramı vasitəsilə (ümumtürk miqyasında orta məktəbdə tədris, televiziya və radio verilişləri, bu dildə tədbir və simpoziumların keçirilməsi və s.) onu normativləşdirmək. İkinci üsulun xüsusiyyəti isə ondan ibarətdir ki, ən çox inkişaf etmiş və daha çox ifadə imkanlarına malik türk dillərindən biri (məsələn, Türkiyə türkcəsi) ümumtürk ədəbi dili kimi seçilir və bütün türk xalqları tərəfindən ümumiləşək dil kimi də

qəbul olunur (17, s.158-159). Tarixi təcrübədən çıxış edərək alimlər həyata keçirilmə texnologiyası baxımından ikinci üsulu daha səmərəli hesab edir və fikirlərini belə əsaslandırırırlar: Digər qohum xalqların təcrübəsində bu üsul mövcuddur (məsələn, rus dilindən slavyan xalqlarının ümumişlək dil kimi istifadə etməsi); Süni dil yaratmaq kimi mürəkkəb linqvistik əməliyyat kimi eksperimentə sərf olunacaq intellektual enerji, vaxt və maliyyəyə qənaət; dilindən istifadə olunan türk xalqı və həmin dili başa düşən qrup və yarımqrupun bu dili tam və qismən bilməsi faktı nəzərə alınmaqla, qoyulan məqsədin ən azı 30-40%-nin artıq bəri başdan həyata keçirilmiş olması və s.

“Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə” III uluslararası folklor simpoziumunda giriş nitqi ilə çıxış edən Hüseyn İsmayılovun qənaətinə görə ümumaltay dil ailəsinə daxil olan ümumtürk dilinin uzun əsrlər boyu diferensiasiya meyilləri cüzi fərqləri əhatə edən dialekt fərqi səviyyəsində olmuşdur: “Ümumtürk ədəbi dilinin tərkibində avtonomlaşmağa üç fərqli linqvistik meyl hiss olunur ki, bu da tədqiqatlarda Orta Asiya – Türküstan türkcəsi, Qıpçaq türkcəsi və Oğuz türkcəsi hesab olunur. Fonetik, leksik və qrammatik səviyyələrdə vahid bir dilin regional linqvistik təzahür formaları kimi özünü göstərən bu meyillər fərqli dil təmayülü istiqamətini XVII-XVIII əsrlərdən götürməyə başlayır. Əgər diqqət yetirsək bu o dövrdür ki, türk xalqları arasında coğrafi-siyasi baxımdan ayrılımlar, uzaqlaşmalar sürətlənir. Və bu o dövr idi ki, bu ayrılımların və uzaqlaşmaların sürətlənməsində sözün mənfi mənasında maraqlı olan qüvvələrin türk dünyasına müdaxilələri də intensivləşmişdir. Belə müdaxilələrin də nəticəsində ayrı-ayrı siyasi sərhədlər daxilində milli-siyasi kimliyini də fərqli dərk edən türk xalqları etnolinqvistik lokalizasiyasını da ümumi mənşədən ayrı keçirməyə məcbur olur. Beləliklə, ümumtürk ədəbi dilinin ortaq dövrünün tarixi min illərlə, onun diferensiasiya tarixi ilə iki, üç yüzillə ölçülür. Ona görə də ortaq türk gələcəyinə gedən yolda ortaq ümumtürk ədəbi dilinin yaranması perspektivi kifayət qədər güclüdür. Belə bir perspektivdən bədgüman olmamağa isə əsas verən başlıca səbəb dilin müxtəlif səviyyələrində süxurlaşmış halda ümumtürk linqvistik konstruksiyalarının mövcudluğudur” (19, s.7-8).

Ortaq türk dili mövzusu sosial şəbəkələrin də müzakirə obyektlərindəndir. Məsələn, Xəzər Universiteti Təhsil fakültəsinin dekanı Elza Səmədli bu qənaətdədir ki, ortaq bir dil yaratmaq qayəsi yerinə, ziyalılar olaraq hamımız öz sahəmizdə yazarkən, çıxış edərkən, danışarkən, yəni ortaq türk dilində olan sözlərdən istifadə edərək danışsaq, yazsaq, daha məqsədəuyğun olar. Süni dil yaratmaqdan, bir-birimizi daha aydın başa düşəcəyimiz tərzdə danışdığımız zaman bu ideya həyata keçəcək. Məsələn, hər hansı konfransda Orta Asiyadan gələn insanlar çıxışlarını rus dilində etmək yerinə, türkcə edə bilərlər. Vacib deyil ki, sırf Türkiyə türkcəsində olduğu kimi olsun. Yəni dediklərimiz aydın, başa düşülən olsun. Məsələn, “Tərcüman” qəzeti sırf Türkiyə türkcəsində deyildi, amma o, bütün türk dünyasında oxunurdu, aydın olurdu. Bu baxımdan təklifim ondan ibarətdir ki, həm yazılarımızda, həm danışığımızda ortaq türk dilində olan sözləri istifadə edək və bir-birimizi başa düşək (24). Əlbəttə, türk dili deyəndə, Türkiyə türkcəsini nəzərdə tuturuq. Bu, reallıqdır. Bir konfransa gediriksə, deyirik ki, konfransın dili rus, ingilis və Türkiyə türkcəsidir, türk dilidir. Yəni türk dilində çıxış edən insanlar, istər Orta Asiyadan olsun, istərsə

də dünyanın başqa yerindən olsun, çıxış etmək istəyən Türkiyə türkcəsi ilə məruzəsini göndərir. Beləcə, istər-istəməz bu qarşısızalmaz proses gedir. “Türk dili daha çox tanınır. Türk mənşəli sözlərin hesabına dilimizi daha da zənginləşdirə bilərik. Dilimizi bu şəkildə zənginləşdirdiyimiz zaman, mənə elə gəlir ki, regionda ortaq bir türk dili formalaşmış olacaq” (24).

Ortaq dil məsələsində mövqeləri üst-üstə düşən türk ziyalıların dilimizin gələcəyi ilə bağlı düşüncələri də Türk dünyasının dil və kültür birliyi problemi ilə bağlı nikbin ovqat yaradır. Vaxtilə Türk Dil Qurumunun başqanı olmuş Şükrü Xəliq Türk dünyasını təmsil edən ziyalıların bir-biri ilə rus və ya ingilis dilində deyil, məhz türk dilində ünsiyyətə girmələri zərurətini xüsusilə vurğulamışdır. O, həmçinin bu istiqamətdəki çalışmaların birləşdirilməsi üçün TDK ilə AMEA-nın toplantılarının müntəzəm xarakter daşması ehtiyacına, ortaq bir mərkəzin yaradılması və mətbuat, radio, televiziya, internet yolu ilə ümumi ünsiyyət dilinin formalaşdırılması məsələsinə də toxunmuş, ən önəmli nöqtə kimi isə toplantılarda elmi terminlərlə bağlı problemi və bu sahədə razılaşmaların əldə edilməsi vacibliyini qeyd etmişdir (10, s.210).

Dünya xalqlarında öz soyuna, maddi-mənəvi dəyərlərinə, o cümlədən dilinə qayğı son zamanlar daha da artmaqdadır. Türk xalqlarının ortaq kökə və mədəniyyətə söykənən mədəni irsinə müxtəlif coğrafi məkanlar kontekstində baxılsa da, türklüyün dəyərləri bölünməmiş, tarixi sınaqlarda bütövlüyünü qorumuşdur (17, s.7). Türk dövlətləri arasında başlamış hazırkı yaxınlaşma dünyada baş verən inteqrasiya prosesləri ilə üst-üstə düşür və türk xalqlarının maraqlarını müdafiə edərək aktualıq kəsb edir. Türk dövlətləri rəhbərlərinin sammitlərinin və türk xalqları qurultaylarının keçirilməsi, Türk Dövlətlərinin Parlament Assambleyasının yaradılması ilə yanaşı, bunu da qeyd etməliyik ki, türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasına mane olan əsas problemlərdən biri müxtəlif türk dillərinin və dialektlərinin mövcudluğu və ortaq ədəbi dilin olmamasıdır (6, s.15, 16; 17, s.6). Bu səbəbdən Türk dünyasının dil birliyi ideyası artıq bu gün dövlət başçıları və türk dövlətlərinin rəsmi qurumları səviyyəsində dəstəklənməkdədir. Arzulanan məqsədlərə doğru bir sıra real işlər görülmüş və görülməkdədir. Türk dünyasının bu inteqrasiya prosesinin mədəni-etnik birlikdən siyasi birliyə doğru istiqamət alması istər ziyalılar, istərsə də bəzi dövlət rəsmiləri tərəfindən də etiraf və təqdir edilməkdədir.

## ƏDƏBİYYAT

1. Əfqani C. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənəşr, 1998, 72 s.
2. Saray M. Çaspıralı İsmayıl Beyden Atatürke. Türk Dünyasında dil və kültür birliyi. İstanbul: Nesil matbaacilik Yayıncılık, 1993, 187 s.
3. Ağaoğlu Ahmet. Üç medeniyet. İstanbul: Milli Egitim Basımevi, 1972, 146 s.
4. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. II cild. Bakı: Şirvanəşr, 2001, 528 s.
5. Süleymanlı M.A. Azərbaycan kulturoloji fikir tarixindən (XX əsrin əvvəlləri). Bakı: “Nafta-Press”, 2011, 208 s.
6. Nuriyeva K.A. Müasir dövrdə türk birliyi konsepsiyasının ideoloji əsasları. Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru ... dis. avtoreferatı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu, Bakı, 2015, 25 s.
7. Caferoğlu A. İsmail Qaspıralı. Ölümünün 50 yıl dönümü münasibətiylə bir

- etüd. İstanbul: 1964, 33 s.
8. Baykara H. Azərbaycan İstiqlal mücadilesi tarihi. İstanbul: Genclik Basım-evi, 1975, 331 s.
  9. Mehmetzade M.B. Rusya ihtilalində Türklər // Dergi, Sovyetlər Birligini Ögrenme Enstitüsü, Münih: 1957, Sayı: 9., Sayı: 9, s. 6.
  10. Süleymanlı M.A. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan kulturoloji fikri. Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru ... dis. Bakı: AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanası, 2014, 352 s.
  11. Caferoğlu A. İsmayıl Bey Gaspırinski // "Azərbaycan Yurt Bilgisi", 1933, yıl 2, sayı 16, s.165-169.
  12. Cəfərov N. Mədəni-etnik birlikdən siyasi birliyə doğru: Bu inteqrasiya dil və əlifba faktorundan keçir. "Mədəniyyət" qəz., 18 dekabr 2008-ci il, № 98.
  13. Rezulzadə M.E. Türk kültür birliyi // "Azərbaycan", Ankara, Yıl: 2, Eylül, 1953, Sayı: 6 (18), s.1-3.
  14. Azərbaycan publisistikası antologiyası (Tərtib edən: C.Bəydili-Məmmədov). Bakı: Şəqr-Qərb, 2007, 688 s.
  15. Əfəndiyev T.İ. Türkoloji qurultay tarixi-mədəni hadisə kimi (Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyi münasibətilə). "Mədəniyyət dünyası" elmi-nəzəri məcmuəsi, X buraxılış. Bakı, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, 2005, s.9-12.
  16. Ruintən Sevinc. Azərbaycan türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələr sistemində (XX əsrin 90-cı illəri). Bakı, "Adiloğlu", 2005, 236 s.
  17. Hüseynova F.İ. Müstəqillik dövründə Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin kulturoloji aspektləri (elm, təhsil, mədəniyyət). Kulturologiya üzrə fəlsəfə doktoru ... dissertasiya. ADMİU-nun kitabxanası, Bakı, 2007, 175 s.
  18. Heydər Əliyev və Şərq, 6 cildə, I kitab (Müəllif-tərtibçilər: Qaley Allahverdiyev, Vəhdət Sultanzadə). Bakı, "Tural-Ə" NPM, 2002, 384 s.; III kitab: Türkiyə Cümhuriyyəti (Müəllif-tərtibçilər: Qaley Allahverdiyev, Vəhdət Sultanzadə). Bakı, "Çaşıoğlu", 2003, 472 s.
  19. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutu "Ortaq" III Uluslararası Folklor Konfransının materialları. Bakı, 13-16 noyabr 2005-ci il, s.5-8.
  20. Qurbanov A. Ortaq türk ədəbi dili. Bakı: Gənclik, 1999. 35 s.
  21. Möhkəm təməl üzərində qurulmuş Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri bundan sonra da inkişaf edəcək və möhkəmlənəcəkdir (Türkiyənin Baş Naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğanın Milli Məclisdə çıxışı). Dirçəliş – XXI əsr, 2005 (iyun-iyul), № 6-7 (88-89), s.18-25.
  22. Türkdilli dövlətlərin və topluluqların 10-cu dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayı. Dirçəliş – XXI əsr, 2006, № 8-9 (102-103), s.34-38.
  23. Ulusel S. Rahid. Heydər Əliyev və Azərbaycan, Atatürk və türk dünyası Nizami Cəfərovun elmi araşdırmalarında. Bakı, Elm, 2004, 148 s.
  24. Əfəndiyeva Günay. Əsas hədəfimiz türk dünyasının sahib olduğu mədəni irsi yenidən ona qaytarmaqdır. "Mədəniyyət" qəzeti, 27 noyabr 2015-ci il, s.7. <http://www.anl.az/down/meqale/medeniyyet/2015/noyabr/465475.htm>
  25. Dilimizi bilməyənlərə Azərbaycan vətəndaşlığı verilməsin. Xəzər Universiteti Təhsil fakültəsinin dekanı Elza Səmədlinin Musavat.com və Xeber365.com saytlarına müsahibəsi. 01 Avqust 2017 <http://xeber365.com/haber-dilimizi-bilm-y-nl-r-az-rbaycan-v-t-ndasligi-verilm-sin---dekandan-t-klif-9812.html>

*Гезяль Валех кызы Тагисой*

**ИСТОРИЧЕСКИЕ-КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД НА ИДЕЕ  
ОБЩЕГО ТЮРКСКОГО ЯЗЫКА**

**РЕЗЮМЕ**

Статья посвящена истории появления и развития идеи тюркского единства языка – единого тюркского языка. О роли фактора языка в жизни народов, ссылаются на мнение деятелей науки, культуры и политики как Джамаледдин Афгани, Исмаил бек Каспиралы, Али бек Гусейнзаде, Ахмед бек Агаоглу, Мамед Эмин Расулзаде, Юсиф Везир Чеменземинли, Ахмед Джафароглу. Рассматриваются отношения на идеи единого тюркского языка этот день и перспективы как ученых-языковедов Агамуса Ахундов, Афада Гурбанов, Шукрю Халиг, Низами Джафаров. Формирование общего турецкого между тюркскими народами анализируются значение типу конференций ТЮРКСОЙ, "Съезд дружбы, братства и сотрудничества тюркских государств и кучностей", "От общего тюркского прошлого к общему тюркскому будущему". Выясняются причины, мешающие реализации идеи Тюркского единого языка, так и рассматриваются научные основы оптимистичные прогнозы относительно перспектив этой идеи.

*Gozal Valekh gizi Tagisoy*

**HISTORICAL-CULTURAL REVIEW TO THE IDEA OF THE  
COMMON TURKISH LANGUAGE**

**SUMMARY**

The article was dedicated to the unity of the Turkish language to the appearing of the idea of common Turkish language and the development of the history. The ideas of the militants of science, culture and politics as Jamaladdin Afghani, Ismail bay Gaspirali, Ali bay Aghaoghlu, Mammad Amin Rasolzadeh, Yusif Vazir Chamanzaminli, Ahmad Jafaroghlu is referenced according to the role of playing of the language factor in the life of the nations. The attitudes of the linguistic scientists as Aghamusa Akhundov, Afad Gurbanov, Shukru Khalig, Nizami Jafarov are researched according to the perspectives and today's idea of the common Turkic language. The importance of the conferences as "From the Turkish history to the Turkish future", "the Congresses of the friendship, brotherhood and partnership of the Turkish State and Communities", "TURKSOY" is analyzed in the formation of the common Turkish language among the Turkish nations. Both the reasons preventing of the realization of idea of the Turkish language unity are researched and scientific bases of the optimistic predictions are reviewed according to the perspectives of these idea.